

1—1993
Такаа жыл

Солөкжы

КИЧИНЕК БАЛДАРДЫҢ ЖУРНАЛЫ

ПӨТҮГЕШТЕР

95

(Эрежей таайдын чөрчөктөринен)

P156

Бир катап Чоокыр Пөтүгеш ботпужынан чыгала, жемзеп барган. Ол адырман сабарлу буттарыла жаан-жаан алтайт. Чоокыр төжин ичкери эдип базат. Бойы чала мактанып, тынзынып, карлагаштарга кылчайып көрөлө, «Кыр-р, күр-р» — деп үнденет.

Же бот, Чоокыр Пөтүгеш бир агаштын төзине талтас-талтас эдип базып келгезин, анда Күрен Пөтүгеш чойлошкон таап алала, чокып турды. Оны көрөлө, Чоокыр Пөтүгеш калып ла барды.

— Жок, жок, блаашпа, Чоокыр Пөтүгеш! Улежип жиик! — деп, Күрен Пөтүгеш айтты.

— Улежер дедин бе? Оны мен жангыскан да жизем, тойбозым!

Чоокыр Пөтүгеш чойлошконды блаап, ары болуп жүгүрди. Күрен Пөтүгеш оноң бир де артпайт. Чойлошконды жип ийерге Чоокыр Пөтүгеште чөлөө ой чек болбоды. Шак мынайып ол экү түжине ле сүрүшкен. Учы-учында күлүктөр тын арып, оосторын ачып ийдилер. Бу тужында чойлошкон Чоокыр Пөтүгештин чокыжынан тырлас эдип жерге түжеле, ичегенине кире берди. Пөтүгештер дезе ачуурканып, оны ээчий тап эттилер.

Кайран чойлошкон барды.

— Сен, танма, бурулу! — деп, Чоокыр Пөтүгеш корододы.

— Жок, жок, сен бурулу! Сен эмес болзон, оны жип салар эдим. Улежип жиик деп айткан жогым ба? — деп, Күрен Пөтүгеш ачынып, кышкырды.

-1365-

Горно-Алтайская
областная библиотека
им. М. И. Калинин

КЕП СӨСТӨР

Үлешкени — үстү,
Амзашканы — тату.

Бирлик жүргендер бийлетпес,
Эптү жүргендер ээлетпес.

Баатыркаганнын тыны бадар,
Күчүркегеннин күни өчөр.

Эптү жүргени элге туза,
Jөптү жүргени жонго туза.

ЧАГА БАЙРАМНЫҢ АЛКЫШТАРЫНАН

Жыл бажы чыкты деп,
Жылан бажы сойылды деп,
Эски жылыс чыкты деп,
Жаңы жылыс кирди деп,
Алкап турус, Алтайым!

Корым айда козыраган,
Корголжын бажы мызылдаган
Ээлү туулу Алтайым,
Эрјинелү бу јерим!

Ары көргөн анкыларым,
Бери көргөн мөңкүлерим,
Ада баалу ыйыктарым,
Аланчык айылду Алтайым,
Чөк, Кайракан!

ТАКАА ЖЫЛ

(Кеп куучын)

Алтайдын ан-куштары јуулала, жыл јайаачы
Кудайдан сураптыр: «Жыл келгенин канай биле-
рис?»

Ол тушта Кудай бир кушты јайап, Алтай
үстине божодып, јакыган:

— Жыл келди — деп јарлап јүр, жылга кир-
гер — деп айдып јүр.

Учы 16-чы страницада.

ЧАГА БАЙРАМ — АЛТАЙ ЯНГЫ ЖЫЛ

Янғы жылды уткууры — балдардын сүүген байрамы. Онын да учун, алтай Янғы жылды, Чага байрамды, канайда уткуп ла өткүрип турганы керегинде куучындап берейин.

Кан-киндиги ар-бүткенле тудуш алтай кижиге Чага байрамды уткуп, сан салып, Алтайдын ээзинен эл-жонго амыртыш жүрүм, ырыс берзин, мал-аш жакшы турзын, кирип жаткан жылда кирелте көп болзын деп алкыш-бийан сурайдилар. Байрамнан озо айыл-журттын ичин арутаар. Казан-айакты жунуп, кийим-тудумды кактап, жыл туркунына жуулган сүрее-чөпти төгүп жат. Кирлү ле жуунадылбаган айылга ырыс ла сүүнчи кирбей, тууралап жүре берер. Күскиде, согум тушта, белетеген үүчени бузуп, курсак-тамак белетеер. Эңирде эртелеп уйуктаарга жадар, жакшы түштер көрөргө албаданар. Янғы жыл киретен түнде көргөн түш учурлу. Темдектезе, түш жеринде атка минип мантатсан, келип жаткан жылда ыраак-ыраак жол-жорык өдөрин.

Янғы жыл кирген күн эрте турзан, жыл туркунына сенде көп-көп сүүнчилер болор.

Күннинг чокторы көрүнип ле келзе, ончолоры тышкары чыгып, сан салып, чагалап жадылар. Айылдын жанында ачык төстөк жерге, соксойто салынган таштардын үстине биленин жааны от камызып, арчын өртөөр. Кайнаткан эттен, ачу аштан — кажызынан ла бир эмештен отко салар. Сүт үрүстеер. Онон обоо ташты үч катап эбیره базып, Алтайды алкаар, алкыш сөстөр айдар, бийан сураар.

Сан салган кийинде айылга кирип ажанар. Онон айылдаштарына, көрүш-таныштарына кирип чыгар. Бойбойлорынын курсак-тамагын амзап, ырыс ла сүүнчи күүнзежер, сыйлар берижер. Чага байрамда айылга көп улус кирип чыкса — жакшы белге.

Байрам күнде уулчактар тебек тебип маргыжар, кажык ойноор. Кысчактардын сүүген ойыны «Сырга жажырыш».

ЈАС

Јажыл чачын јайылтып,
Чанкыр көстү јас келди.
Төрөлистин чечегин
Эдекке салып экелди.

Эдил үндү куштарыс
Эне јасты ээчиди.
Тымык, тымык көлдөри
Тыныжыла экчеди.

Садтарыска сүт чачып,
Јеристин јүзин јангыртат.
Омок-седен чырайлу
Ороонысла јас барат.

Байсур Байыров .

КҮНЧЕЧЕК

Күнчечек, күнчечек,
Сен кандый кемзинчек:
Кеберинг кып-кызыл,
Јалбырагынг јап-јажыл.

Күнчечек, күнчечек,
Сен кандый ару-чек:
Чалынга јунадаынг,
Јаашка эжинединг.

Сананзам: күнчечек,
Сен алтын ай чечек.
Уйуктап күнди сакыйдынг,
Күнге күлүмји сыйлайдынг.

ЈАСКЫ ЈАНМЫР

Тышкары јас. Тенгериде чырай-бүдүжи үрелген кара-кара булуттар. Кенетийин јааш жаады. «Јааш жаап јат, јааш жаап јат» — деп, менин нөкөрим Эрмен сүүнет.

Чындап та, баштапкы јаскы жагмырга жагыс ла Эрмен сүүнген эмес. Кыжыла уйуктаган чымалылар, тестек кара коңыс уйаларынан чыгып јунунгылайт, кактангылайт.

Бистин чоокыр бозу куйругын чычайтып, көкүп мантайт. Ол жагмырды баштапкы ла катап көргөн. Жагыс ла көзнөктө отурган кiske јаскы жагмырга кунукчылду ајыктайт. Кiske јунунарга сүүп те турган болзо, је суула јунунарга күүнзебейт.

ЈАТКАН ЈЕРИС — ТӨРӨЛ ЈУРТЫС

Бистин Јаан-Јаламан өзөктө Талду ла Ак-Кайа деп јерлер бар. Олор ненин учун анайда адалган? Јажы јаан өрөкөндөрдин айтканыла, Талду деп јерде јаан суу болгон. Суунун эки јарадында кижии өдүп болбос тал өскөн. Онын да учун бу јердин ады Талду деп адалган. Је кижинин каршулу кылыгынан улам, эмди бу јерде көрөргө тал јок.

ЕЖ ЛО КОЙОН

Койон ач бөрүнөң качып, јажынып јүреле ежко туштады. Ыйлап-сыктап мынайда айтты:

— Карудан кару еж, кату ийнелү тоноорды меге беригер, јымжак тонымды мен слерге берейин! Көк бөрүге билдирбей јүрейин!

Агаш алып, тайанып, еж өрө турды, мындый эрмек койонго айтты:

— Сенин тонын кийип мен еж болбозым, кату ийнелерлү тонду сен койон болбозың. Бойындыый бойсу, кижинийи кирсү.

Ирбис Текенов,
Горно-Алтайск.

Айсүлү Токина,
Јаан-Јаламан.

Карал Кухаев,
Обдой аймак.

КАРЧАГА

Эки жүс одус сегис жыл кайра кыдатт
ла монголдор Алтай жериске табарып, ка
ду жуу баштаган. Төрөлин, эл-жонун кор
ырга черү жууп тартышкан Чече бааты
керегинде бис мынанг озо бичигенис. К
куучыныс өштүге удурлашкан ирк
сөөктү Карчага деп баатыр керегинде б
лор.

Карчагага баштаткан алтай эрл
олжочыларга сакубаган жанынан табар
лар эдип, жегүлер алып турды. Ч
өштүнүн чымалыдый көп черүзине чыд
гадый күч бир ууш алтайларда жок бо
гон. Онын да учун, күстин сооктор
келерде, Карчагага баштаткан алтай э
жон Чарасты төмөн орус кааннын жери
барган. Анда журтаган орустар жуу-чакта
арткан-калган, ачу-коронго ло түренип
бастырткан улусты кыштадып, өлүмнө
корып алган.

Жаскары-жай, жердин үсти жажара б
рерде, Карчага баатырга Алтайына жана
санаа амыр бербей турды. Ол адын ээрте
төрөлин көстөп атанып ийди.

Ол Аба-Туразы, Коргон, Шунмар
Айты-Көл, Шын-Оозы деп жерлерди өдү
Лодралуга келди. Мында Карчага Шибее
Коюгор деп туунын бажына чыгып, жер
алтайын айкады. Агын суулары жалты
рашкан, жажыл өзүмле бүркелген, ал
чоокыр чечектер жайканышкан Алтай
ого ээн ле өчөмик билдирген. Эржи
малдан мал да жок, эл-калыктан кижид
артпаган жер. Алтай ын-шын.

Карчага агын сууларды жакалай, кобы
жиктерди эбиреде шиндеп турала, он ча
кырым кирези жерде, чет агаштарды
жаказында жойу кижид жүргенин көрү
ийди. Карчага мендей-шиндей адына ми
не соголо, ол кижиге жолыгарга желдирти
ийди. Жойу кижид Карчаганы база көрү
ийеле, арка жаар мендеди.

Карчага карамдыктагы жегес чадырга жууктай жортып келеле, айылдын ээзин тышкары чыксын деп, ат үстинен кыйгырды.

Анча-мынча болбой үйден бир эр кижиле бала кучактанган келин чыккылап келди. Карчага эр кижини тургуза латаныды. Ол өштүгө удурлажа жуулашпай, нөкөрлөрүн таштап качкан Бартла деп кижиле болгон.

Бартла коркыганына кугарып, эриндери тыркыражып, тизе бажына отура түшти:

— Карчага, мен бурулу. Олтүрер болзон, өлтүргейин. Же сок жангыс уулыма ла эжиме тийбе деп сенен сурап турум!

Карчага камчызын кончына сугуп, тижин кыжырадып, кимиректенди:

— Сендий ле коркунчактар учун Алтайым артады, эн жакшы эрлер жыгылды, эл-жонум короды. Тыныңды кыйарга меге не де эмес. Чыдадып жаткан балаң учун жүргейин. Бүгүн кажы ла алтай кижиле меге баалу. Уулыңды эне-алтайыңның куйагы болгодый, эл-жоныңның атааның алгадый эркин эр эдип чыдадып койгын.

Карчага адының оозын буруй тартала, бүдүш-чырайы жарып, өкпөзи өчүп, токыналу айтты:

— Ылтам ла Кайсынга көч.

Жуу-чактан, тородон, оору-жоболдон тирү арткандар Кайсын деп өзөккө жуулыжып, журт төзөди.

Киске Чычкан ле

Уйгур чөрчөк

Журугы В. Торбокоевтың

Киске чычкан тудуп алды. Оны ары-бери тоолодып, мынайда сурайт:

-Же, наажым, керектеринг кандый?

— Слер мени көп кинчектебей, ары ла түрген-түкей жип ийзеер — деп, чычкан ыйлайт.

— Көрзөң сени, укмалды — киске ачынып чыкты, — жиirin-жибезин сенен сурайтан турум — деп айдала, чычканды «меч» этире тажыды. Онызы учканча барала, ичегенниң оозына түшти. Чычканак көп сананбай айылындөөн сурт ла этти.

Бу учуралдын кийнинен көп тө өй өтпөди, киске ле чычкан журтаган айыл-

дын ээзи куштар илинзин деп шүүн тартып койды. Ол шүүнге киске түшти. Айылдын ээзи чиймелип калган кискелү шүүнди чечип болбой, оны жардын алды жаар чачып ийди.

Чычкан түбекке түшкен кискени көрүп, маказырайт:

— Кандый жүрүн, керектеринг кандый?

Киске кынгыс та этпейт. Өлүп жадарда, кандый керектер.

Чычкан жаан үшкүрүп, шүүнди кезе кыркыйла, капшай ла качты. Кискеге килегени — кинчек деп чычкан билетен.

Телекейде эң ле жаан тынду — көк кит. Онын сыны 33 метрге, бескези 150 тоннага једет. Кит эки-үч жылдын бажында төрөйт. Жаңы ла чыккан балазынын бескези эки-үч тонна.

Айу ойгонбостон 180 күн уйуктап турган болсо, еж 236 күн уйуктайт.

Сыраңай кичинек ат Аргентинада жылкы өскүрер заводто, онын бескези 25 килограмм, бийиги 40 сантиметр.

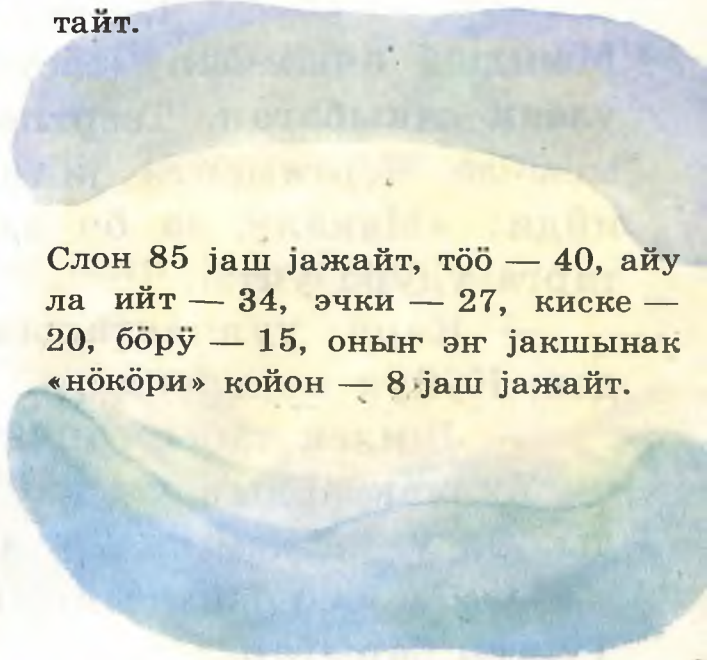
Б
И
Л
Д
А
Р
Г
А
Л
А
Р
С
О
Л
У
С
У
Н
Ж

Кургак јерди јеезелеген тындуларда слонноң жааны јок. Онын сыны 7 метр, бийиги 4 метр, бескези јети јарым тоннага једет. Слон күнине 200 литр суу ичет.

Эң сыңгыр тынду — жираф. Онын сыны алты метрге једет. Жираф бир күнде јирме ле минут уйуктайт.

Слон 85 јаш јажайт, төө — 40, айула ийт — 34, эчки — 27, кiske — 20, бөрү — 15, онын эң јакшынак «нөкөри» койон — 8 јаш јажайт.

Јуругы В. Торбоковтын

Јуругы А. Укачинин

64

Сан-башка сангыскан журтаган. Онын ады-жолы да сан-башка — Күйүк. Ол арка-таштын үстиле учуп, ончо ло солундарды билип, оны жолыккан ла ан-кушка чынду-төгүндү куучындаар. Күйүктин мындый кылыгы Теертпек өрөкөнгө жарабайтан. Теертпек сангысканды көрзө лө шоодор:

«Эй, копчы сангыскан,
Отурзан бистин жагыска.
Кандый солун тайгада?
Кей-төгүнин куучында!»

Мындый ачимчылу сөстөр учун өч алар ойди Күйүк узаак сакыбаган. Теертпек өрөкөннин жеендери Кертимек ле Чертимекти жиилектеп барып жатканын көрүп ийди: «Макалу ла өч алар ой келди» — деп, уулчактарга удур учты.

— Кару уулчактарым, жол-жорыгар ыраак па? — деп, Күйүк мекеленди.

— Жиилек табылганча ла базатан турус.

Уулчактардын мынайда айтканы сангысканга жарды. Ол үнин жымжадый айтты:

— Ол боочыны ашсагар, көп жиилекке учураараар. Түрген барыгар.

Боочынын ары жанында оң эки балалу Көк-Бөрүнин уйазы барын Кертимек ле Чертимек кайдан билзин.

Уулчактар боочыны ажып, энгир киргенче баскан. Же жиилек кайда да жок. Жангыс ла карануй көлөткө жердин үстин бүркеп турды. Эбиреде тымк-тымк. Уулчактар коркып, колдорунаг бек тудунужып, кыйгырдылар:

— Теертпек таай, бис мында!

-Көп алгырбагар, мен мында — деп, жыраанын кийнинен он эки күчүгин ээчиткен же ле деген бөрү чыгып келди.

Бу өйдө Күйүк Теертпектин санааркаганына маказырап, кожондойт: «Теп-тегерик Теертпек, сеге андый ла керек».

Теертпек керектин аайын ондоп, уулчактарын аргадаарга карануй аркага атанды. Карануйды карануй дебей, боочыны ажып, Көк-Бөрүнин уйазына једип келди. Көрөр болзо, бөрү ле онын он эки балазы Кертимек ле Чертимекти курчап алган.

— Уулчактарды божодыгар! — деп, Теертпек кыйгырды.— Мен слерге канпет берерим!

Бөрүнин балдары Теертпекти эбиреде мантап, «канпет ол не? » деп сурагылайт.

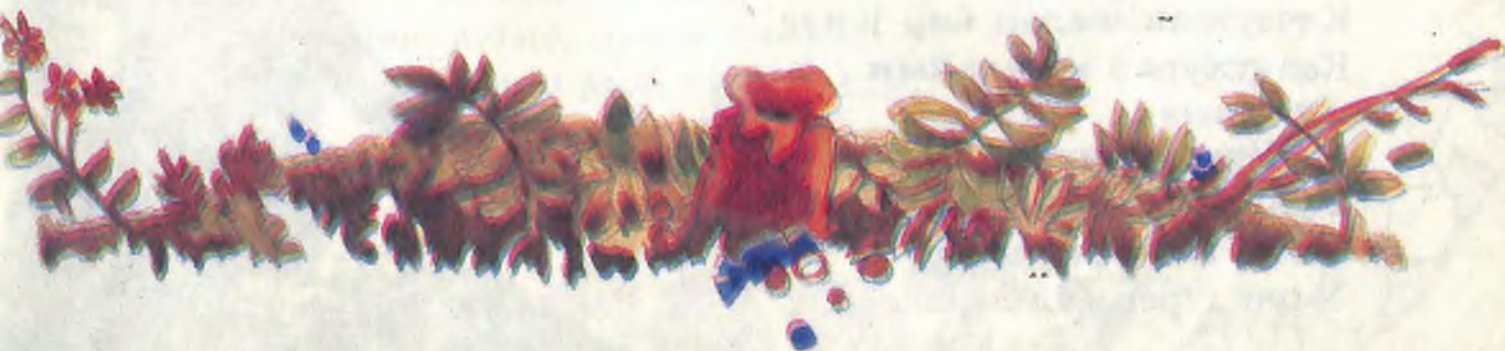
— Амзап көрүгер — деп, Теертпек кичинек бөрүчектерге бир болчоктон канпет берди.

Бөрүчектер: «Кандый јакшы, кандый тату» — деп, Теертпекти курчап ијди.

Көк-Бөрү күчүктеринин кылыгын јаратпай да турза, кайда барар.

— Канпет болзо, канпет — деп, Теертпектин колынаг бир баштык канпетти алды.

Анаг ла бери бөрүлер канпет јиир болуп калган.

Зоргой Кыдыев

Уулчак ла салкын

— Айтсан, айлың кайда, салкын?
Айса, айлы жок сен баскын?
Салкын, салкын, сен шокчыл,
Самтак чачту сен жуучыл.

Куйундалып, өрүмделип,
Тенери түбине чыгадың.
Тобрак-тоозынды көдүрип,
Куштардын уйазын чачадың.

— Мен жок болзом, булутты
Мендеп кем айдайтан?
Жерден жерге омордын
Жерии кем солуйтан?

Жангыс жерде булуттар
Жааш жаадырар жаантайын.
Качашкан чылап бир жерде
Каанг турар не улайын.

— Ученый кижии эмезим,
Уулчак болорым кичинек.
Меге, калак, ачынба,
Учуп жүрер салкынак.

СОЛНЫНЫҢ СООТ : СТРАНИЦАЗЫ

А. Элебесов

У. Ичикеев

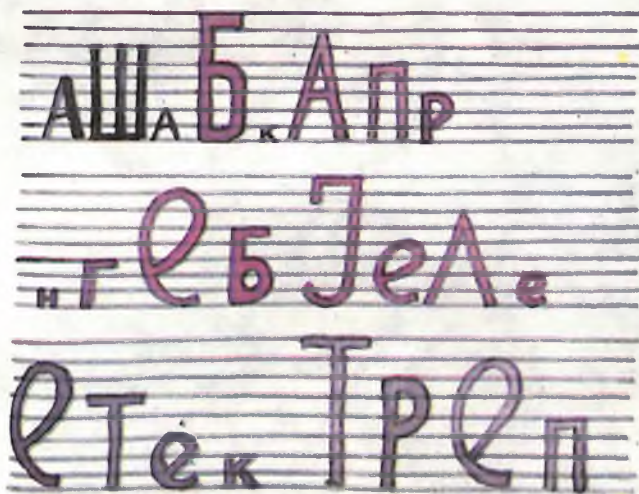
ТУШ

Киске түженет
Чычканды...
Чычкан түженет
Кискени...

Мен түженедим
Канпет...
А канпет
Нени түженет?..

ТООЛОМО

Бир эзин,
Эки куйун,
Уч салкын,
Төрт жалкын —
Бастыразы
Яан жоткон
Агаш-ташты
Жоолоткон.

Балдар, мында
чөрчөктөрдөн келген
айылчылардын ады-жол-
дору бичилген.

Олор кемдер?

ТАБЫШКАКТАР

1. Айакча көстү, эки кат терелү.
2. Жалбак өбөгөн жер жалайт.
3. Койдон жабыс, аттан бийик.
4. Куу сөөк жада-јада куш болды.

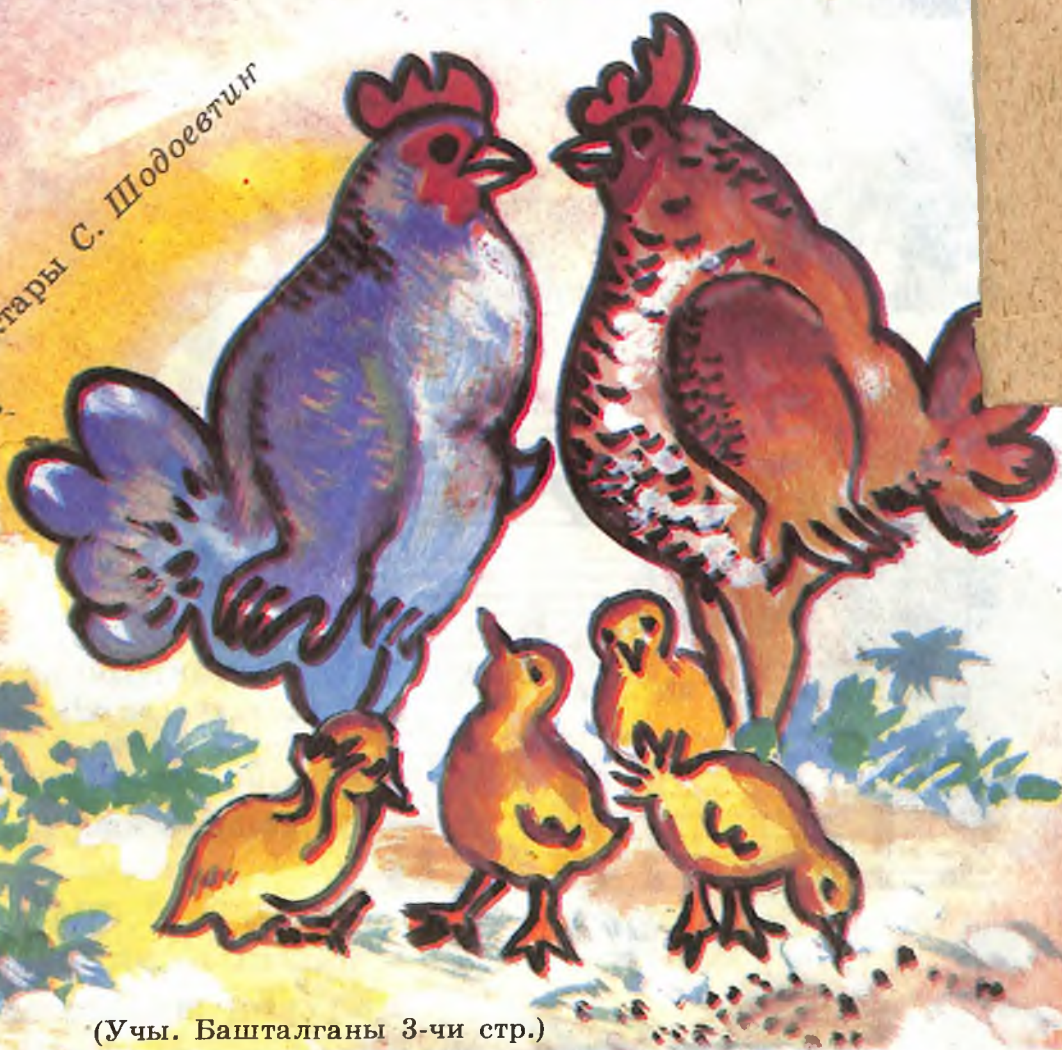
КАРУУЗЫ:

1. Балык.
2. Таман.
3. Ээр.
4. Үлчүмүртка.

Горно-Алтайская
область
им. М. И. Калинин

СООТ

Журуктары С. Шодоевтин

(Учы. Башталганы 3-чи стр.)

Анча-мынча ой өткөн соңында, жер үстинин көдүрө тынар-тындузы чур-чуманак көдүрүп, кажызы ла жылга кирерге амадаптыр. Чогулган тындуларга Кудай мынайда айтты:

— Тенериде үч тынду — Улуу, Мечин ле Бар жылга кирзин, жерлик тындулардан — Койон, Чычкан ла Жылан, айылдын эжигинде жүрер тындулардан — Ат, Ийнек, Ийт, Кой ло Какай. Куштардан кижиге тузалу болгон Такаа деп кушты жыл тоозына кийдирип жадым.

Такаа жыл алтай улустын айтканыла — торо жыл. Такаага канча ла кире арба-буудай берзе, ол тойорын билбес, эшкиндеер ле эшкиндеер. Же эл-жонды бойынын жымыртказыла азырап жадар тынду.